

W. E. B. Du Bois Varsóban: A holokauszt emlékezete és a bőrszín-határvonal (1949–1952)

1949

1949-ben W. E. B. Du Bois afroamerikai tudós és aktivista Lengyelországba utazott, ahol saját szemével győződhetett meg a náci megszállás és háború által hátrahagyott romokról. Du Bois a treblinkai haláltáborba deportált zsidók hősies és kilátástalan 1943-as felkelésének helyszínéül szolgáló varsói gettó maradványait figyelve a rassz, az identitás és az ellenállás kérdésein töprengett. Később a *Jewish Life* folyóiratban 1952-ben megjelent *The Negro and the Warsaw Ghetto [A néger és a varsói gettó]* című esszéjében azt írta, ez a látogatás arra készítette, hogy újraértékelje és újragondolja 1900-as kijelentését, miszerint „a huszadik század problémája a bőrszín-határvonal [*the colour line*] problémája”.¹ A *Jewish Life*-ben megjelent cikkében Du Bois beszámolt korábbi, a tizenkilencedik század végén és a huszadik századnak a háborút [ti. a második világháborút – a ford.] megelőző időszakában Lengyelországban tett látogatásairól, és arról beszélt, hogy ezek milyen módon segítettek számára „tudatosítani a modern világ zsidókérdését” (14.). 1949-es varsói látogatására rátérve Du Bois megjegyzéseket tett a náci támadás újszerűségéről, a nyomában hagyott teljes pusztulásról, illetve a lengyel népnek a városuk újjáépítésére tett erőfeszítéseiről. Kiemelt figyelmet fordított a gettóban élő zsidók sorsára, és megemlítette látogatását a varsói gettófelkelés nemrégiben leplezett emlékművénél.

Jóllehet a *The Negro and the Warsaw Ghetto* viszonylag ismeretlen és meglehetősen rövid cikk, több okból különös figyelmet érdemel. Először is kiegészít

¹ Lásd: W. E. B. DU BOIS, „To the Nations of the World”, in W. E. B. DU BOIS, *The Oxford W. E. B. Du Bois Reader*, ed. Eric SUNDQUIST (New York: Oxford University Press, 1996), 625. Miközben „a huszadik század legfontosabb problémája” híres mondata a *The Souls of Black Folk* című művében jelent meg, annak első megfogalmazása a *To the Nations of the World*-ben olvasható, amelyet az 1900-as *Report of the Pan-African Congress* részeként publikáltak. A Varsóról szóló cikkhez lásd: W. E. B. DU BOIS, „The Negro and the Warsaw Ghetto”, *Jewish Life* 6, no. 7 (1952): 14–15. A szövegre vonatkozó további hivatkozások zárójelben szerepelnek a tanulmányban. Ez a cikk új kiadásban is megjelent: DU BOIS, *The Oxford W. E. B. Du Bois Reader*..., 469–473. Du Bois a varsói úttjáról 1949. szeptember 27-én röviden beszámol jötevőjének, Anita McCormick Blaine-nek írt levelében is. Lásd: W. E. B. DU BOIS, *The Correspondence of W. E. B. Du Bois*, ed. Herbert APTHEKER, vol. 3. (Amherst: University of Massachusetts Press, 1978).

szíti az Arendttel és Césaire-rel megkezdett vitát a holokauszt, valamint a rassz és az ellenállás közötti viszonytal kapcsolatban, melyek a hidegháború és a gyarmatellenes mozgalmak összefüggésében voltak napirenden. Amíg Arendt és Césaire a többirányúság működőképes fogalmának közelébe vezetnek, nem mindig sikerül kikerülniük az univerzális–partikuláris dichotómia buktatóit. Arendt az eurocentrizmus határainál felejt bennünket, Césaire anti-eurocentrikus ellenérve pedig olykor a zsidó partikularitás sajátosságában mutatkozik bizonytalannak. Ezzel szemben Du Bois, annak alapján, ahogy a zsidókról, a rasszról és a népirtásról szóló írásaiban a közös vonásokat és a különbséget a „kettős tudat” egy átdolgozott változatában összefogja, a többirányú emlékezet modelljeként szolgálhat. Mindemellett Du Bois-nak a városi gettó romos földrajzán alapuló meglátásai a térszervezés és a rasszista erőszak kapcsolatáról visszhangra találnak az alternatív, többirányú hagyomány egészében.

Du Bois azon éveit, amikor Varsóba látogatott és tapasztalatait írásba foglalta, a holokausztkutatásban kevésbé vizsgálták, mégis rányomták bélyegüket mind a holokausztemlékezetre, mind az interdiszciplináris kultúrakutatásra. Nemcsak Arendtre és Césaire-re gondolok, hanem a német-zsidó filozófusra, Theodor W. Adornóra is, aki az elsők között próbálta felmérni a holokauszt kulturális következményeit abban az évben, amikor Du Bois Varsóba utazott. Habár Adorno 1949-ben írt és 1951-ben publikált *Kultúrkritika és társadalom* című műve elsősorban a kultúra fogalmának marxista kritikájából áll, ma már valószínűleg legalább annyira ismert az utolsó, meglepő bekezdésének bizonyos kijelentése okán, mint azon aggodalmak miatt, amelyek Adorno szövegének túlnyomó részét meghatározzák. Adorno kultúrkritikai fejtegetése végén indította el a náci terror és az esztétikai ábrázolás közötti kapcsolatról szóló, mára már régóta fennálló diskurzust. Adorno állítását, miszerint „verset írni Auschwitz után barbárság”, még jóval 1969-ben bekövetkezett halála után is idézik vagy tévesen hivatkozzák.² Évek múltán Adorno Auschwitzról szóló reflexiói sokkal többet jelentettek egy, csupán a költészetéről alkotott ítéletnél, ehelyett a szélsőséges, társadalmilag szentesített erőszaknak a kultúrára gyakorolt hatására utaltak annak tág, antropológiai értelmében. Mind Adorno 1949-es nyilatkozata, mind Du Bois hasonlóképpen híres állítása a borszín-határvonalról az olyan lényegileg modern tapasztalatok hatásáról tanúskodik, mint amit a népirtás, a rabszolgaság és a gyarmatosítás gyakorolt a történelemlről, a kultúráról és a közösségről alkotott elképzelésekre. Adorno

² Theodor W. ADORNO, *Prisms*, trans. Samuel WEBER and Shierry WEBER (Cambridge, MA: MIT Press, 1981), 34.

és Du Bois egyaránt egy-egy elvi problémát (hogyan gondolkodjunk az esztétikáról vagy a történelemről) kapcsol össze a „faji” kategóriák (Auschwitz, bőrszín-határvonal) által meghatározott és tagolt anyagi valósággal. Az „Auschwitz után” és a huszadik századi bőrszín-határvonal retorikájával mindkét szerző térbeli és időbeli cezúrákhoz köti a rassz alapján történő megkülönböztetés problémáját.

Adorno Auschwitzról szóló írásairól máshol már értekeztem, ezért itt arra összpontosítok, hogy Du Bois kevésbé ismert varsói látogatása hogyan tárja fel a történelem és emlékezet dinamikus összefonódását, aminek módszertani hozadékaik vannak a holokausztkutatásra, a posztkoloniális és az afroamerikai tanulmányokra nézve.³ Du Bois 1949-es találkozása a varsói gettó maradványaival alátámasztja, hogy a többirányú kollektív emlékezet összehasonlító megközelítésére van szükség, amely a politika, az esztétika és a nyilvánosság kérdéseit nem redukzív módon, hanem transznacionális keretben veszi figyelembe. Az, hogy Du Bois a holokauszt után újból feleleveníti a bőrszín-határvonal fogalmát – egy olyan határvonalat, amely egyszerre fogható fel anyagi és fogalmi értelemben is –, további jelentőséggel bír azon diskurzusok fényében, amelyek a holokausztnak a kortárs tudományosságban betöltött helyét határozzák meg. Minden diszciplináris és interdiszciplináris képződmény szükségszerűen olyan határvonalakat rajzol fel, amelyek egyrészt megkülönböztetik kutatási területüket más tudományterületektől, másrészt pedig saját területükön belül írnak körbe területeket, de nem minden határvonal egyenrangú. Jelenleg a holokausztkutatók két uralkodó álláspontot foglalnak el, amelyeket máshol – az episztemológia és a reprezentáció kérdéseinek egyesítésére törekedve – realistának és antirealistának neveztem el. Egyrészt létezik egy jól ismert antirealista diskurzus, amely éles határvonalat húz a holokauszt és minden más esemény közé. Ezt az álláspontot képviseli Claude Lanzmann filmrendező és író az 1978-as *Holocaust (A Weiss család története) [Holocaust]* című televíziós sorozatra reflektáló nyilatkozatában: „A holokauszt mindenekelőtt abban egyedülálló, hogy lánggyűrűként állít fel maga körül egy választóvonalat, melyet nem lehet átlépni, mert az a bizonyos abszolútum áthághatatlan: ha valaki azt állítja, hogy ezt megteszi, azzal a legsúlyosabb vétkekben

³ Adorno Auschwitzról szóló írásainak különböző megfogalmazásait és összefüggéseit részletesebben tárgyaltam: „After Adorno: Culture in the Wake of Catastrophe”, in Michael ROTHBERG, *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*, 38–71 (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000).

teszi magát bűnössé”.⁴ Másfelől viszont a holokauszttal foglalkozó tudósok másik csoportja kitarat emellett, hogy eltöröljön a népirtás és más történelmi események között mindenféle diszkontinuitást. A koncentrációs táborok „erkölcsi életéről” szóló realista tanulmányában például Tzvetan Todorov „megerősíti a mindennapi tapasztalat és a táborok tapasztalata közötti folytonosságot”.⁵ Ezek az élesen szemben álló elképzelések végső soron egymást tükrözik, mivel mindegyik szükségszerűen azon alapszik, hogy mit zár ki – vagy a holokauszt más eseményekkel való összemérhetőségének bizonyítékán alapszik vagy annak más eseményekhez képesti specifikumán. Mivel Du Bois-nak a varsói gettóról szóló esszéje elkerüli az abszolút diszkontinuitás és a teljes folytonosság közötti bináris ellentétet, amely a holokausztról és annak a más történelmi eseményekhez való viszonyáról szóló diskurzusok nagy részét szervezi, segít utat mutatni a népirtás, a rasszizmus és a kollektív emlékezet új, többirányú megközelítései felé. A *The Negro and the Warsaw Ghetto* című esszéről írt elemzésemben felvetem, hogy a Du Bois-féle „kettős tudat” módosított fogalma olyan módszertani újítást jelenthet, amely kulcsfontosságú segítséget nyújt ahhoz, hogy a holokausztkutatók a realista/antirealista holtpontra, a kultúrákutatók teoretikusai pedig a versengő emlékezetmodelleken túlléphessenek.⁶

Du Bois reakciója a náci népirtás katasztrófájára arra is figyelmeztet, hogy más, a holokauszttal kevésbé foglalkozó interdiszciplináris elgondolások – például a posztkoloniális tanulmányok és a kultúrákutatók – szintén hasznát vehetik a holokausztkutatás vitáinak. Du Bois leírása Varsóról az emlékezetpolitikával és a múlttól szóló diskurzustermeléssel kapcsolatos kérdéseket helyezi a tengelyébe, illetve a holokausztemlékezetet és a globális bőrszín-határvonalat illető, látszólag széttartó eredettörténetek újratérképezését kínálja. Miközben ma mind a holokausztemlékezet, mind a bőrszín-határvonal stabil, úgyszólván természetes kérdéseknek tűnhetnek, az 1940-es évek végi és az 1950-es évek eleji kontextus figyelembevételével feltárja, hogy jelentőségük annak idején korántsem volt szilárd és egyáltalán nem volt magától értetődő. Ugyanabban az időben, amikor Du Bois a varsói gettó romjainak láttán újra-

⁴ Claude LANZMANN, „De l’Holocauste à Holocauste”, in *Au Sujet de Shoah*, ed. Bernard CUAU, 306–316 (Paris: Belin, 1990), 309. Ez és más fontos esszék Lanzmann-tól és Lanzmann-ról, valamint a *Soah* című filmjéről megtalálhatók itt: *Claude Lanzmann’s Shoah: Key Essays*, ed. Stuart LIEBMAN (New York: Oxford University Press, 2007).

⁵ Tzvetan TODOROV, *Facing the Extreme: Moral Life in the Concentration Camps* (New York: Henry Holt, 1996), 40.

⁶ A realizmus és az antirealizmus holokausztkutatáson belüli kapcsolatához részletesebben lásd a *Traumatic Realism* című könyvem bevezetőjét.

gondolta a kettős tudat fogalmát, Hannah Arendt az imperializmust és a totalitarizmust összekötő konstelláción dolgozott, Aimé Césaire a náci népirtást a gyarmati erőszak tükrében értelmezte, a francia kommunista festők, André Fougeron és Boris Taslitzky pedig a háború utáni hátborzongató, a fasizmus és a gyarmatosítás találkozása által jellemzett Franciaországot ábrázolták. Du Bois-nak a holokausztról, a zsidókról és a nácizmusról szóló írásai egyaránt érzékeltetik a korszak általános légkörét, illetve új meglátásokat is kínálnak.⁷ Césaire és Arendt példája jól illusztrálja, hogy milyen nehéz az emlékezetben és a történeti megértésben összetartozónak tekinteni a holokauszt és a gyarmatosítás sajátosságának értelmét, valamint a modern Európa általi rasszizált erőszak tágabb folyamatainak jelentését. A borszín-határvonalnak a varsói romok felőli újragondolásával Du Bois egyaránt kínál példát és módszert az emlékezetnek a versengés logikáján túlmutató konceptualizálására.

Du Bois Varsóval kapcsolatos tanítása a holokausztkutatás, a posztkoloniális tanulmányok és általában az etnikai kutatások szempontjából hasonlóképpen döntő jelentőségű: a rasszista terrornak a huszadik századot meghatározó és felforgató változatai – hétköznapi és szélsőséges formái is – a tudás minden formájára rányomták bélyegüket. Míg az Arendtről és Césaire-ről szóló fejtegetéseim a gyarmatokkal való szembesülés és annak Európába történő kísérteties visszatérésének koncepcióját illetően az időbeliség jelentőségét szemléltették, itt amellet érvelek, hogy a tér is meghatározó: Du Bois Varsóról szóló cikke rávilágít arra, hogy a rasszista gondolkodás és a rasszista erőszak miként tört felszínre a „biopolitikai” tér termelésével együtt. Amíg az előző elemzés [Rotherg *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* című könyvének, amelyben ez a tanulmány megjelent, harmadik fejezete – a ford.] rámutatott a narratíva újragondolásának fontosságára (és nehézségeire), annak érdekében, hogy elkerüljük a gyarmatosítást tápláló

⁷ Du Bois zsidókról, antiszemitizmusról és nácizmusról szóló fontos írásainak kiváló összegzését nyújtja: Harold BRACKMAN, „A Calamity Almost Beyond Comprehension: Nazi Anti-Semitism and the Holocaust in the Thought of W. E. B. Du Bois”, *American Jewish History* 88, no. 1 (2000): 53–93, <https://doi.org/10.1353/ajh.2000.0004>. Az irodalomkritikusok által az afroamerikai és a zsidó kapcsolatról írt legjobb művekből néhány: Emily Miller BUDICK, *Blacks and Jews in Literary Conversation* (New York: Cambridge University Press, 1998), <https://doi.org/10.1017/CBO9780511585203>; Adam Zachary NEWTON, *Facing Black and Jew: Literature as Public Space in Twentieth-Century America* (New York: Cambridge University Press, 1998), <https://doi.org/10.1017/CBO9780511483196>. Eric Sundquist jelentette meg a legkimerítőbb és legjelentősebb munkát a feketéknek és az amerikai zsidóknak a holokauszthoz fűződő viszonyáról. Lásd: Eric SUNDQUIST, *Strangers in the Land: Blacks, Jews, Post-Holocaust America* (Cambridge, MA: Belknap–Harvard University Press, 2005), <https://doi.org/10.4159/9780674044142>.

progresszív időbeliséget, a Du Bois által ihletett elemzés azt szorgalmazza, hogy a diszciplináris és a társadalmi térnek egyaránt a rasszista diskurzusokkal és gyakorlatokkal szembeni ellenállás helyévé kell válnia. Ahhoz, hogy megértsük, milyen releváns a diszciplináris és interdiszciplináris tudástermelésben a rasszizmus, nekünk kritikusként először is fel kell térképeznünk azokat a fogalmi és anyagi demarkációs vonalakat, amelyek a különböző történelmi eseményeket összetartják és elválasztják.⁸ Az egymástól nyilvánvalóan eltérő történelmi események közötti kapcsolódási pontok megkeresésével a történelmi folyamatok egyenetlenségét és a kulturális fordítás pillanataiban működő emlékezet többirányúságát helyezem előtérbe, mivel abból a feltételezésből indulok ki, hogy az ilyen folyamatok és emlékezetek – alapvető szinten – mélyen összefonódnak egymással. Hogy érthetővé tegyük Du Bois Varssóval való transznacionális találkozását és a *Jewish Life*-ban megjelent cikkét, többszörös történelmek kidolgozására van szükség; és hogy a kortárs problémák szempontjából is jelentőséget tulajdonítsunk neki, arra is szükségünk van, hogy ezen történelmek ellen is dolgozzunk.

AZ EMLÉKEZET ATMOSZFÉRÁJA

1949-ben Du Bois nemzetközi békekongresszusokon szólalt fel New Yorkban, Párizsban és Moszkvában, hangot adva a hidegháborúval szembeni ellenérzésének.⁹ Ugyanazon év szeptemberében Moszkvából hazatérve egy harmadik lengyelországi utazást is tett. Az első 1893-ban, a császári Németországban [*Wilhelmine Germany*] folytatott tanulmányai idején, a második pedig egy, a

⁸ A rassznak és az interdiszciplinaritásnak a *The Souls of Black Folk*ban való megjelenésére fókuszáló, ide kapcsolódó vitához lásd: Russ CASTRONOVO, „Within the Veil of Interdisciplinary Knowledge?: Jefferson, Du Bois, and the Negation of Politics”. *New Literary History* 31 (2000): 781–804, <https://doi.org/10.1353/nlh.2000.0042>.

⁹ Annak az évének a rövid áttekintéséhez lásd: Manning MARABLE, *W. E. B. Du Bois: Black Radical Democrat* (Boston: Twayne, 1986), 176–177. Du Bois ezen korszakának legteljesebb összegzése: Gerald HORNE, *Black and Red: W. E. B. Du Bois and the Afro-American Response to the Cold War, 1944–1963* (Albany: State University of New York Press, 1986); David Levering LEWIS, *W. E. B. Du Bois: The Fight for Equality and the American Century, 1919–1963* (New York: Henry Holt, 2000). A *Jewish Life* publikált egy válogatást az ő 1949-es New York-i békefelhívásáról. Lásd: W. E. B. DU BOIS: „No More War!”, *Jewish Life* May (1949): 23–24. A teljes szöveg megjelent itt: W. E. B. DU BOIS, „Peace: Freedom’s Road for Oppressed Peoples”, in W. E. B. DU BOIS, *W. E. B. Du Bois, A Reader*, ed. David Levering LEWIS, 751–754 (New York: Henry Holt, 1995). Ez az olvasókönyv számos más, a hidegháborúval kapcsolatos esszét is tartalmaz.

náci Németországban való hosszabb látogatás alkalmával történt, 1936-ban. Amint Du Bois 1952-es, a *Jewish Life*-ban megjelent a *The Negro and the Warsaw Ghetto* című esszéjében írta, ezek a látogatások mély hatást gyakoroltak a bőrszín-határvonal kérdéséről vallott nézeteire:

Ennek a három látogatásnak a következménye, különösen ami a varsói gettóról alkotott véleményemet illeti, nem annyira a zsidókérdésnek a világban való világosabb megértése, mint inkább a négerkérdés valódi és teljesebb megértése volt. Mindenekelőtt a rabszolgaságnak, az emancipációnak és a kasztnak az Egyesült Államokban megnyilvánuló problémája a fejemben többé már nem tűnt olyan elkülönült és egyedi dolognak, mint ahogyan azt korábban gondoltam. Még csak nem is kizárólag a bőrszín, a fizikai jellemzők és a rassz kérdése volt az, amit különösen nehéz volt megértenem, hiszen az egy életen át tartó szenvedésnek tényleges és effektív oka a bőrszín-határvonal volt... [A] rassz engem érdeklő problémája, melyben a bőrszín, a testalkat, a hit és a státusz határvonalai keresztezték egymást, kulturális minták, torz nevelés, emberi gyűlölet és előítéletek kérdése volt, amely mindenféle embert érintett és végtelen gonoszságnak volt a forrása az összes ember számára. (DU BOIS, *Warsaw Ghetto...*, 15.)

Az idézett passzusban a rasszizmus anyagi feltételeinek konceptualizálása során a problémáknak ugyanazt a szoros kapcsolatát látjuk, mint amit a huszadik század problémájának leghíresebb prófeciájában. Itt azonban Du Bois áthelyezi azokat a világos megkülönböztetéseket, amelyek korábban a „huszadik század problémáját” a „bőrszín-határvonal” kérdésében azonosították, és ehelyett olyan diskurzus felé fordul, amely mind gondolati, mind anyagi síkon megkérdőjelezi az ilyenfajta azonosítást. Du Bois ezt az elmozdulást a négerkérdés kapcsán két szinten regisztrálja: egyrészt olyan jelenségként, amelyet a „fejében” „gondolt”, másrészt „tényleges” elemként. Du Bois 1949-es lengyelországi látogatása után a rassz problematikájának áthelyeződése és a bőrszín-határvonal újragondolása semmi esetre sem jelenti a huszadik századra vonatkozó elképzelésének feladását. Inkább arra az állandó szükségletre mutat rá, hogy folyamatosan vissza kell térni ehhez a gondolatmenethez, felül kell vizsgálni azt, és értékelni kell történetiségét – ez az újragondolási feladat már állandósult abban, ahogyan Du Bois ismételtén újrafogalmazta „a huszadik század problémáját”. Még ha Du Bois szerint a fekete amerikaiak helyzete többé már nem is tekinthető „elkülönültnek és egyedinek”, a bőrszín-határ-

vonala nem szűnik meg érzékeltetni annak hatásait, továbbra is az afroamerikai élet „tényleges és effektív oka” és feltétele. Ebben az új felfogásban a „rassz problémája” átszeli a társadalmi demarkációs vonalak sokféleségét, de éppen ez az átlós fogalmi elmozdulás szemlélteti, hogy ezek a határvonalak effektív, lokális okként hogyan maradnak továbbra is érvényben. A bőrszín-határvonal továbbra is létezik, ahogyan az afroamerikai élet specifikuma is, de azok a vonalak, amelyek belülről összekötik az afrikai diaszpórát, és azok, amelyek megkülönböztetik azt az európai–amerikai élettől, anélkül léteznek, hogy a rasszizmus és az erőszak más történeteivel új viszonyban állnának.

Annak érdekében, hogy megértsük a fekete és a zsidó történelem közötti kapcsolatok sajátos természetét, illetve a rassz és a kultúra konceptualizálására gyakorolt hatásukat, foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy Du Bois miért érintette meg olyan erőteljesen a háború utáni Varsó látványa, és konkrétan mi katalizálhatta elméletének revíziós folyamatát. Először is figyelembe kell vennünk azt a történelmi dinamikát, amely Du Bois cikkének megjelenését alakította. Du Bois 1949-es varsói útja és a cikk 1952-es tényleges megjelentetése körüli időszak a hidegháborús hisztéria és Du Bois amerikai kormány általi üldözésének csúcspontja volt – 1951-ben „regisztrálatlan külföldi ügynökként” vádat emeltek ellene. Noha akkor még nem volt párttag, Du Bois valóban szorosan kapcsolódott a kommunizmushoz, és a *Jewish Life* a kommunista párt lapja volt. Bár kritikusan kell szemlélni az olyan értelmiségiek és aktivisták sztálinizmusát, mint Du Bois és a *Jewish Life* szerkesztői – különösen, ha figyelembe vesszük azt a mozzanatot, hogy a Szovjetunióban az antiszemita elnyomás új magasságokba emelkedett –, hidegháború utáni érzékenységünk átmeneti zárójelbe tétele váratlan nézőpontot kínál a történelem és az emlékezet kérdéseibe is.¹⁰ A hidegháború az Egyesült Államokban nagyon sajátos kontextust teremtett a rasszizmusról és a holokausztról szóló vitákhoz. Az afroamerikaiak és az amerikai zsidók irányadó szervezetei egyaránt megpróbálták aggályukat a hidegháborús antikommunista konszenzushoz igazítani. Az afroamerikaiak számára ez egy korábban általános internacionalizmus kizsigerezését jelentette. Penny Von Eschennek a bőrszín-határvonal globális dimenzióira adott afroamerikai reakcióit tárgyaló tanulmánya szerint:

¹⁰ Du Bois egy elszomorítóan dicsérő laudációt jelentett meg Sztálinról. Lásd: W. E. B. DU BOIS, „On Stalin”, in DU BOIS, *W. E. B. Du Bois: A Reader...*, 796–797. Fontos áttekintés Du Bois sztálinizmusához: William E. CAIN, „From Liberalism to Communism: The Political Thought of W. E. B. Du Bois”, in *Cultures of United States Imperialism*. ed. Amy KAPLAN and Donald PEASE, 456–473 (Durham, NC: Duke University Press, 1993). Césaire-rel szemben Du Bois folytatta Sztálin védelmezését még Hruscsov 1956-os döntései ellenére is. Lásd: HORNE, *Black and Red...*, 316–368.

„1950-re alapvetően átalakult az antikoloniális diskurzus, és drámai mértékben beszűkültek az Afrikáról és a Karib-térségről szóló tudósítások a fekete amerikai sajtóban. Eltűntek a gyarmattellenes mozgalmakkal, munkasztrájkokkal és az amerikai vállalatok változó szerepével kapcsolatos hírek. A gyarmatosításról és az Afrikáról szóló közbeszéd jelentős visszaszorulása az Egyesült Államok azon biztonsági aggodalmát tükrözte, miszerint a britek és a franciák gyarmati túlkapásai kitérítik Afrikában a kaput a veszélyesebb kommunisták előtt.”¹¹ Míg az irányadó fekete sajtó ebben a korszakban általában dekontextualizálta és dehistorizálta a rassz, a borszín és a birodalmak nemzetközi léptékű problémáit, néhány marginalizált baloldali értelmiségi, mint Du Bois, továbbra is olyan radikális kritikával élt, amely összekapcsolta a rasszizmus globális és lokális összefüggéseit.

Ugyanakkor – szemben a jelenlegi gyakorlattal – a legtöbb amerikai zsidó szervezet vonakodott felhívni a közvélemény figyelmét az európai zsidóság nácik általi elpusztítására. Jóllehet számos tényező játszott közre ebben a döntésben, a korabeli amerikai zsidók zömének az a vágya, hogy beilleszkedhessen az amerikai társadalom főáramába, egy olyan külpolitika hallgatolagos vagy nyílt támogatásához vezetett, amely a szovjet „totalitarizmus” elleni szövetség érdekében kisebbitette a múltbeli német bűnöket. Ennek a projektnek részeként Arendt totalitarizmusról írott koncepcióját szándékaival ellentétes módon használták fel. Az asszimiláció közösségi kíváncsága és a nemzeti helyett a szélesebb geopolitikai szövetség felé való eltolódás összekapcsolódása azt jelentette, hogy az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején az amerikai baloldal vált a fő szálláscsinálójává annak, amit ma holokausztemlékezetnek neveznénk. Fougeron, Taslitzky és Césaire tárgyalásánál [a könyv második és harmadik fejezeteiben – a ford.] már bemutattam, hogy a Francia Kommunista Párt milyen módon ösztönözte a folyamatos vitát a nácizmusról Franciaország háború utáni gyarmati háborúival összefüggésben, de a párt, legalábbis az Egyesült Államokban, még tovább ment a zsidókkal szembeni náci elnyomás specifikumának elismerésében. Peter Novick szerint: „A negyvenes évek végén és az ötvenes években a kommunista és kommunistabarát retorika – és különösen azok zsidó változatai, akiktől az irányadó zsidó szervezetek kétségbeesetten próbáltak elhatárolódni – egyik legszembeesőőbb

¹¹ Penny VON ESCHEN, *Race Against Empire: Black Americans and Anticolonialism, 1937–1957* (Ithaca–New York: Xornell University Press, 1997), 146 <https://doi.org/10.7591/9780801471711>.

vonása az volt, hogy milyen gyakorisággal hivatkozott ez a retorika a holokausztra.”¹²

Tekintettel az afroamerikaiak és az amerikai zsidók politikai megosztottságára a hidegháborús diskurzuson belül, Du Bois cikke egyszerre rendhagyó és könnyen azonosítható. Ebben az időszakban a kommunista *Jewish Life* oldalait megtöltötték a holokausztra, valamint a helyi és globális rasszista politikára vonatkozó utalások. A folyóirat a hidegháborús ügyek során támogatásáról biztosította Du Bois-t, csakúgy, mint más, fekete baloldali kezdeményezéseket, például a *We Charge Genocide [Népiirtással vádoljuk!]* kampányt.¹³ Bár ma már ez nem olyan kézenfekvő, számos jelentős ellenpéldánkkal szemben az Egyesült Államokban és máshol is a kommunizmus jelentette az egyik olyan diszkurzív szférát, ahol először lehetett megkísérlni a népiirtás és a gyarmatosítás artikulációját – még jóval a holokausztkutatás vagy a poszt-koloniális tanulmányok szellemi divatja előtt. Másként fogalmazva, a náci népiirtás specifikumának elgondolása a szörnyűséget illető viszonylagos csend és az általános elítélés háttéréből bukkant elő, pontosan azért, hogy egy olyan összehasonlító keretben fogalmazódott meg, amelyet később úgy bélyegeztek meg, mint amely relativizálja a holokauszt egyediségét. Az, hogy a zsidó specifikum megjelenése egy univerzalista mozgalom keretében történt meg, amely ugyanakkor a szovjet zsidókat is üldözte, nemcsak a történelem kegyetlen ironiája, hanem a kollektív emlékezet redukálhatatlan komplexitásának újabb jele.

Ennek a nagyobb történelmi kontextusnak a figyelembevételével mellett fontos szem előtt tartanunk azt a sajátosságot is, hogy kinek címezte Du Bois a *The Negro and the Warsaw Ghetto* című esszéjét. Noha Du Bois cikkét a hidegháborús kontextus formálta, a baloldalon belüli stratégiai beavatkozásnak is tekinthető, mivel egyértelműen egy baloldali zsidó közönségnek szól. A cikket valójában először a *Jewish Life* folyóirat *Tribute to the Warsaw Ghetto Fighters [Tisztelet a varsói gettó harcossai előtt]* című beszélgetése során mutatták be 1952. április 15-én (Du Bois: *Warsaw Ghetto...* 14.). Du Bois-nak a második világháború alatti zsidó szenvedésekkel szemben tanúsított politikai szolidaritása nem mindig volt magától értetődő. Az Amerikai Zsidó Bizottság (AJC)

¹² Peter NOVICK, *The Holocaust in American Life* (Boston: Houghton Mifflin, 1999), 93. A kor további tárgyalásához lásd: Lawrence BARON, „The Holocaust and American Public Memory, 1945–1960”, *Holocaust and Genocide Studies* 17, no. 1 (2003): 62–88, <https://doi.org/10.1093/hgs/17.1.62>.

¹³ Du Bois-nak a *Jewish Life* általi védelméről lásd: Harry F. WARD, „The Case of Dr. Du Bois”, *Jewish Life* July (1951): 23–25. A *We Charge Genocide* kampányról lásd: William L. PATTERSON, „Genocide against the Negro People”, *Jewish Life*, January (1952): 11–13.

1944-es kampányára, amely az Emberi Jogok Nyilatkozatát úgy akarta bemutatni, mint amely a zsidók és más európaiak sorsával foglalkozik, Du Bois élesen reagált. Az AJC elnökének, Joseph Proskauernek a felhívására írott válaszában Du Bois így fogalmazott:

Az ötödik bekezdés értelmében Ön a szülőföldjükről elűdözött személyek iránti rokonszenvre szólít fel; de mi a helyzet az amerikai négerekkel, az afrikaiakkal és indiánokkal, akiket nem üldöztek el a szülőföldjükről, de megfosztották őket a jogaiktól? A hatodik bekezdés értelmében jóvátételt akar azoknak, akik földönfutókká váltak, de mi van azokkal, akik nem menekültek el, és nem engedik meg nekik, hogy utazzanak, ennek ellenére megfosztják őket alapvető emberi jogaiktól? Más szóval, ez nagyon könnyen érthető a zsidó jogok nyilatkozataként, de láthatóan nem foglalkozik a négerek, az indiánok és a dél-tengeri szigetlakók jogaival. Miért nevezzük akkor az Emberi Jogok Nyilatkozatának?¹⁴

Du Bois reakciója ma is aktuális, amennyiben előrevetíti a depolitizált „humanitarianizmus” jelenlegi státuszával kapcsolatos aggodalmakat.¹⁵ Ebben a levélben, akárcsak a *Jewish Life*-ban megjelent cikkében Du Bois arra helyezi a hangsúlyt, hogy megkülönböztesse a fekete (és más) politikát a hamisan univerzalista emberi jogi diskurzustól és az európai zsidók történelmétől. Du Bois az ideológiakritika klasszikus példajaként feltárja az univerzális követelés mögött meghúzódó sajátos érdekeket, és helyette a potenciális jogok differenciált területére hivatkozik. Mindazonáltal annak hátterében, ahogyan Du Bois leleplezi az univerzalizmust, illetve ahogyan kiáll a specifikusság mellett, közös törekvéseket fedezhetünk fel.

Jóval a holokauszt vagy akár a náci időszak előtt Du Bois már arról beszél, hogy felismert bizonyos közös vonásokat az afroamerikaiak, a zsidók és más

¹⁴ Du Bois Proskauernek, 1944. november 14., in DU BOIS, *The Correspondence...*, 24–25. Ez nem azt jelenti, hogy Du Bois érzéketlen lett volna a náci Németországban szenvedő zsidók iránt, hanem inkább azt, hogy mindig a politikai stratégia kérdéseire volt ráhangolódva. Du Bois már 1936-ban úgy ítélte meg, hogy „a modern időkben nem volt olyan tragédia, amely szörnyű hatásaiban megegyezett volna a németországi zsidókkal szembeni atrocitásokkal.” Lásd: W. E. B. DU BOIS, „The Present Plight of the German Jew”, in DU BOIS, *W. E. B. Du Bois: A Reader...*, 81–82.

¹⁵ Lásd például Slavoj Žižek provokatív szövegét: Slavoj ŽIŽEK, „A Leftist Plea for »Eurocentrism«”, in Slavoj ŽIŽEK, *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, 171–244. (New York: Verso, 1999).

egyesült államokbeli és európai kisebbségek tapasztalatai között. Du Bois a *Dusk of Dawn*-ban [*Hajnali alkony*] a tizenkilencedik század végi egyetemi éve alatti lincselés „folyamatos és visszatérő borzalmára” utalva ezt írja: „Minden haláleset sebhely volt a lelkemben, és arra készítetted, hogy megértssem más kisebbségi csoportok helyzetét”. A New Orleans-i olaszok meglincselésének és a nyugati Kína-ellenes zavargások említése mellett arról is beszámol, hogy „az oroszországi zsidók szegregációjának és a velük szembeni pogromok visszhangjai a folyóiratokon keresztül érkeztek”.¹⁶ A zsidó történelem ilyenfajta visszhangja a *The Souls of Black Folks*-ban [*A fekete nép lelkei*] is megjelenik, amikor például az *Of the Coming of John* [*John eljövételéről*] című novella főszereplője Eszterhez, a zsidó királynőhöz hasonlítja magát, aki életét kockáztatja népe megmentéséért: „Itt van a feladatom Altamaha [a szülővárosa] előttem fekvő síkságán; talán itt megengedik, hogy segítsek rendezni a néger problémákat, talán nem. Bár nem törvény szerint való, bemegyek a királyhoz, és ha elpusztulok, hát elpusztulok.”¹⁷ Johnnak a négerkérdés megoldása érdekében zsidó identitással való felruházása – mely nem egyedi trópus az afrikai diaszpóra politikai retorikájában – megvan a párja Du Bois-nak a *Jewish Life* cikkében elmesélt történetében és egy másik szövegben is, amely a *The Negro and the Warsaw Ghetto*-ban megfogalmazott álláspontját allegorizálja.

Az 1890-es években tett első európai útjáról Du Bois ezt írja:

Budapestről Magyarországon át egy galíciai kisvárosba utaztam, ahol az éjszakát terveztem tölteni. A kocsis rám nézett, és megkérdezte, hogy meg akarok-e állni az „unter die Juden” [a zsidók között – a ford.]. Kissé összezavarodtam, de mondtam neki, hogy igen. Így hát elmentünk egy félreeső utcácskában lévő kis zsidó szállásra. Ott ráéreztem egy másik faji vagy vallási problémára, nem tudtam, melyikre, de valami olyanra, ami nagyszámú ember kezelésével és elkülönítésével kapcsolatos. Továbbmentem Krakóba, amikor egyre jobban tudatosult bennem az emberi csoportok [azaz a zsidók és a lengyelek] két problémája, majd visszatértem

¹⁶ W. E. B. DU BOIS, *Dusk of Dawn* (New York: Harcourt, Brace, and Company, 1940), 29–30.

¹⁷ W. E. B. DU BOIS, *The Souls of Black Folks*, Norton Critical Edition, eds. Henry Louis GATES Jr. and Terri Hulme OLIVER (New York: W. W. Norton, 1999), 148. A *The Souls of Black Folks* ellentmondásos volt abban, hogy olyan hivatkozásokot tartalmazott a zsidókra, amelyek antiszemitaeként értelmezhetők. Lásd a szerkesztői *Jegyzet a szöveghez* című megjegyzést (*Souls...*, XXXIX–XLI), amely Du Bois-nak az 1953-ban, az antiszemitizmus vádjára adott válaszként végrehajtott változtatásait tárgyalja a könyvben. Az időzítés az itt tárgyalt előzményeket figyelembe véve jelentősnek tűnik.

az egyetemre, nem kicsit összezavarodva a saját rasszom problémája és annak a világban elfoglalt helye miatt. (DU BOIS, *Warsaw Ghetto...*, 14.)

Ahogy Du Bois belép a közép- és kelet-európai zsidó élet színhelyére és a *Jewish Life* oldalaira, „zsidóvá” válik, és a zsidók körében ebből a földrajzi és diszkurzív pozícióból fogalmazza meg reakcióját a náci terrorra és a varsói gettóra. Az anekdota azonban azt is sugallja, hogy egy ilyen álláspont csak szükségszerű félreértés terméke lehet. Ez a passzus félreértések sorát állítja elénk, onnan kezdve, hogy a kocsis félreértelmezi Du Bois etnikai hovatartozását, magának a szerzőnek azon hiányosságáig, hogy elhelyezze a zsidókérdést az emberi közösségek mentális térképén, odáig, hogy ez a két zavar kibilenti Du Bois-t kényelmes önértelmezéséből. Ebben az idézetben, akárcsak a cikkben, az „elkülönült és egyedi” rasszok, etnikai vagy vallási csoportidentitások a kategóriahibák kivételével egyaránt feltárulnak, még ha – a korábban bemutatott nyelvezetet idézve – feltárják „a szenvedésnek [...] tényleges és effektív okát” is. Itt azonban Du Bois tovább megy annak sugalmazásával, hogy az összezavarodás megfelelő retorikai és politikai stratégia lehet az egymást keresztező történelmek egyidejűleg globális és lokális dimenzióinak megragadására. Az anekdota tehát egyrészt figyelmeztetésül szolgál a transzkulturális és transznacionális találkozások veszélyeivel szemben, másrészt annak az elképzelésnek a védelmét szolgálja, hogy az utazó csak az ilyen veszedelmes találkozásokon átverekedve nyerhet betekintést a világba. Alighanem különös jelentőséggel bír, hogy Du Bois ebben a cikkben éppen utazónak állítja be magát, hiszen alig néhány hónappal a szöveg megjelenése előtt a kommunizmushoz fűződő hűsége okán bevonták az útlevelét, nehogy részt vehessen egy újabb békekonferencián Brazíliában.¹⁸

Már láthatjuk a *The Negro and the Warsaw Ghetto* többdimenziós teljesítményét, amely az otthoni szegregáció és külföldi dekolonizáció korában egy sor egymást átfedő tér, a hidegháborús Amerika, a baloldal – és különösen a zsidó baloldal – tere, továbbá az afroamerikai és afrikai diaszpóra tapasztalatainak tere között és azokon átívelve halad. Du Bois tudatában van ezen terek heterogeneitásával, ugyanakkor óva int az „egyediség” és az „elkülönülés” diskurzusától. Míg – ahogyan David Levering Lewis megmutatta – „a rassz Du Bois-féle diskurzusának vízjele” az, hogy „a történelem egymástól látszólag független fordulópontjai didaktikailag össze vannak kötve”, ez a cikk elkerüli ennek a módszernek a két legnyilvánvalóbb buktatóját, az egyenlővé tételt

¹⁸ Du Bois útlevélproblémáit és a hidegháborús elnyomás alatti egyéb tapasztalatait tárgyalja: HORNE, *Black and Red...*, 212–218.

és az elválasztást (*Biography of a Race*, 129). Ehelyett a heterogenitás összefüggései által körvonalazott térkép létrehozása során Du Bois inkább megpróbálja eltávolítani a holokauszt emlékezetet (és az afroamerikai életet) a leegyszerűsítés és a banalizálás kockázataitól, melyek az egyediségről vagy a hasonlóságról szóló hiperbolikus diskurzusok kísérői.

A PUSZTÍTÁS TERE ÉS AZ EMLÉKEZET ÚJJÁÉPÍTÉSE

A fentiekben vizsgált, egymást átfedő terek ugyanakkor csak a történet egyik felét mondják el. Amíg nem ismerjük el az 1949-es Varsó speciális helyzetét, Du Bois cikkének a rasszizmus és a népiirtás megértésére, valamint a holokauszt kutatás és a posztkoloniális tanulmányok megújítására irányuló teljes szándéka részben homályban marad. Miközben a hidegháború és Du Bois potenciális politikai stratégiái fontos szerepet játszanak a *The Negro and the Warsaw Ghetto* diskurzusának kialakításában, a szöveg és az általa elbeszélte sajátos történelem nem szűkíthető le a történelmi kontextusra vagy Du Bois szándékainak instrumentális megértésére. Du Bois tapasztalatainak két alapvető jellemzőjét kell figyelembe vennünk, amelyek túlmutatnak a hidegháborús idők meghatározottságain: a tájat, amellyel találkozott, és a varsói gettó Nathan Rapoport-féle emlékművének esztétikai formáját. Az 1949-es varsói állapotok világossá tették Du Bois számára, hogy a náci erőszak, különösen a népiirtás és a keleti *Vernichtungskrieg* (a megsemmisítő háború) a globális rasszista terror egészen radikális és talán új példáját képezi:

Az ember valamiféle felfordulását láttam ezen a világon: egy atlantai rasszista felkelés sikolyait és fegyverropogását, a Ku-Klux-Klan felvonulását, a bíróságok és a rendőrség fenyegetését, elhagyatott és elpusztított emberi lakóhelyeket, de a legmerészebb képzeletemet is felülmúlta az, amit 1949-ben Varsóban láttam. Ha nem szembesültem volna vele, azt mondtam volna, lehetetlen, hogy egy mély vallási meggyőződéssel és kiemelkedő vallási intézményekkel, irodalommal és művészettel rendelkező civilizált nemzet úgy viselkedjen emberekkel, ahogyan Varsóban tették. Teljes, tervezett és végleges pusztítás történt. Néhány utcát annyira eltüntettek, hogy a múltbeli fényképek alapján tudták csak megmondani, hol volt az az utca. És senki sem említette a halottak számát, a pusztítás eredményét, a nyomorékok és örültek, az özvegyek és az árvák történetét. (DU BOIS, *Warsaw Ghetto...*, 14–15.)

Amikor Du Bois Varsóba látogatott, a város a hatalmas újjáépítési munkálatok kellős közepén járt. A náci uralom alóli felszabadulása idején, 1945. január 17-én „a város területét 20 millió köbméterre becsült törmelék borította”.¹⁹ A lakosság kétharmadát ölték meg (ideértve a gettó zsidóinak százezreit is) és a város 85 százaléka pusztult el. Du Bois látogatása idején a város egyes részeit már helyreállították, de hatalmas területek maradtak romosak, különösen az egykori gettó helyén (amint azt a gettó újonnan felavatott emlékművéről készült 1948-as fényképek illusztrálják).

Du Bois számos egymásra halmozódó zavarodottságot érzékelt. Egyértelműen sokkolta például a civilizáció és a barbárság összekapcsolódása, amiről most kiderült, hogy a német történelem bizonyos pillanatának meghatározója. Amint azt különböző értelmezők kiemelték, Du Bois különös érdeklődést mutatott a német kultúra iránt. Russell Bermannek a *The Souls of Black Folk* című műről szóló meggyőző interpretációja szerint Du Bois képes volt a köztudottan rasszista Wagnert és *Lohengrin* című operáját „az előítéletek nélküli élet színtereként” szemlélni egy olyan pillanatban, amikor a rasszista erőszak és szegregáció a tetőfokára hágott az Egyesült Államokban.²⁰ Du Bois, még ha el is ítéli a zsidók holokauszt előtti náci elnyomását, kijelenti, hogy 1936-os németországi látogatása során „a személyes sérelem vagy a diszkrimináció” „egyetlen esetét sem tudja feljegyezni”, ami „nem így lett volna [...] szerte az Egyesült Államokban” (DU BOIS. *A Reader...*, 734.). Így a későbbi náci borzalmak tárgyi bizonyítékai és a német magaskultúra megbecsülése egymással kereszteződve valószínűleg különösen erős hatást gyakorolt Du Bois-ra. Az irodalomnak és a művészetnek ebben az összefüggésben való említése szintén rokonságba állítja őt Adornónak az Auschwitz utáni költészetről szóló kijelentésével.

Ugyanakkor ebben a passzusban a tájkép gyakorolja rá a legnagyobb hatást. Varsó posztapokaliptikus nullpontot jelentő látványa mindenekelőtt a rassz társadalomföldrajzának újragondolását teszi szükségessé. Du Bois számára, amint világossá teszi, nem ismeretlen a rasszista erőszak. Csakugyan, korábban, a varsói látogatását megelőző, de már a háború utáni időszakban Du Bois hajlamosabb volt egyenlőségjelet tenni a náci és a gyarmati erőszak közé. A *The World and Africa [A világ és Afrika]* (1947) című művében például Du Bois a következőket írja: „Nem volt olyan náci atrocitás – a koncentrációs

¹⁹ Lásd: *Warsaw: A Portrait of the City*, ed. Stefan MUSZYNSKI and Monika KRAJEWSKA (Warsaw: Arkady, 1984). A szöveg nincs oldalszámozva.

²⁰ Russell BERMAN, „Du Bois and Wagner: Race, Nation, and Culture Between the United States and Germany”, *German Quarterly* 70, no. 2 (1997): 123–135, 128, <https://doi.org/10.2307/407548>.

táborok, a tömeges megnyomorítás és gyilkosság, a nők megszenteltelítése vagy a gyermekkor rettenetes megcsúfolása sem –, amit az európai keresztény civilizáció a világalomra született felsőbbrendű faj nevében és védelmében ne gyakorolt volna már réges-rég a színes bőrű népek ellen a világ többi részén.”²¹ Az összemérhetőség ezen korábbi felfogásával ellentétben azonban az analógiákat, melyeket Du Bois a *The Negro and the Warsaw Ghetto* idézett részében az amerikai rasszizmussal kapcsolatban alkalmaz, csak azért javasolja, hogy jelezze a különbségüket a háború utáni Varsóhoz képest. Ezek az erőltetett és ellenőrzött szegregáció képét sugallják, míg az elé táruló látvány másféle elemzést és feltérképezést kívánt meg. Egyrészt Varsó megtapasztalta a társadalmi differenciálódás összes határának eltörlését. A háború végére az „eltörlés” olyannyira teljessé vált, hogy csak „a múlt fényképei” voltak képesek orientálni az újjáépítés folyamatát. Másrészt ez a fajta abszolút pusztulás csak az abszolút szegregáció rasszista víziójából származhatott, amely különbözött attól, de egyúttal kapcsolódott is ahhoz, ami a Du Bois által említett rasszista erőszak mögött rejtett, és amit már közletről ismert az Egyesült Államokban. Az abszolút eltörlésnek ez az abszolút elkülönülésen nyugvó állapota állítja kontextusba a „négerkérdést”, nem abban az értelemben, hogy Varsó a maga „nagyobb” erőszakával valamiképpen elfedi vagy felülmúlja az amerikai rasszizmust, hanem abban az értelemben, ahogyan feltárja a bőrszín-határvonal finomabb és alattomosabb működését a Jim Crow-törvények Amerikájának [ezek a törvények voltak a feketék szegregációjának jogi keretei az Egyesült Államokban – a ford.] nagyon különböző politikai földrajzában.

A bőrszín-határvonalról a *The Souls of Black Folk*ban és az azon kívül írt szövegeivel együtt Du Bois-nak a varsói tájképről szóló elmékedései komplex portrét adnak arról, hogyan termelődik egyidejűleg a rassz és a tér: nem csak a „bőrszín” számít, derül ki a Varsóról szóló cikkből, hanem különösen a „határvonal”, amely a rassz különbségeivel együtt térbeli különbségeket is kifejez és kitermel. Du Bois-nak a kapcsolatról és a különbségről való pontos megfo-

²¹ W. E. B. DU BOIS, *The World and Africa: An Inquiry into the Part Which Africa Has Played in World History* (New York: Viking, 1947), 23. Ezt a részt gyakran használják fel annak bizonyítékául, hogy a náci népirtás egyszerűen csak megismételte a gyarmati erőszakot az európai áldozatok új csoportja ellen (ez a bumerángérv egyfajta változata), de Du Bois árnyaltabb nézetre jut a *The Negro and the Warsaw Ghetto*-ban. Egy példa az ilyen típusú érvekre: Robert BERNASCONI, „When the Real Crime Began: Hannah Arendt’s *The Origins of Totalitarianism* and the Dignity of the Western Philosophical Tradition”, in *Hannah Arendt and the Uses of History: Imperialism, Nation, Race, and Genocide*, eds. Richard H. KING and Dan STONE, 54–67 (Oxford–New York: Berghahn, 2007), <https://doi.org/10.1515/9780857455444-005>.

galmazása szerint Varsó és Jim Crow külön pontokon helyezkedik el azon vonal mentén, amit Giorgio Agamben Foucault nyomán „biológiai continuumnak” nevez.²² Auschwitz etikai és filozófiai vonatkozásainak szuggesztív tárgyalása során Agamben segít megtalálni a kulcsot annak megértéséhez, hogy Du Bois milyen erőszaknak és pusztításnak volt tanúja Európában és az Egyesült Államokban. Agamben megjegyzi, hogy a nácik a hatalom két formáját – a szuverént és a biopolitikait – kombinálták egymással, amiről Foucault alkotott külön elméletet: a hitleri Németországban „a biopolitika élni segíteni elvének minden előzmény nélküli abszolutizálása összekapcsolódik a szuverén hatalom nem kevésbé abszolút *halálba küldeni* elvével, úgyhogy a biopolitika közvetlenül egybeesik a thanatopolitikával” (83. magyarul: 73.) A Collège de France Agamben által tárgyalt 1976-os kurzusán Foucault a rasszizmust úgy azonosította, mint „ami lehetővé teszi a biopolitika számára, hogy az emberi faj biológiai *continuum*ában cezúrákat jelöljön ki, és így vezesse be az »élni segíteni« rendszerébe a háború elvét.” (84. magyarul: 73.). Ebben a leírásban a rasszizmus az arra való képességet jelöli, hogy az „emberek” politikai tartományát egy populáció biológiai tereként írja újra, majd abban a térben „cezúrákat jelöljön ki”, annak érdekében, hogy megkülönböztesse és elszigetelje a különböző (és különböző értékkel felruházott) populációkat. Amint azt a háború utáni Varsó és a Jim Crow-törvények Amerikája világossá teszi, a biopolitikai *tér* fogalma nem metafora, hanem egy politikai projekt célkitűzése. Du Bois Varsóban szembesült a nácik azon terveinek következményével, hogy Közép-Európában „egy *volkloser Raumot*, egy emberek nélküli teret” hozzanak létre (85. magyarul: 75.). Ez az üres tér, amelyet Agamben „abszolút biopolitikai térnek” (86. magyarul: 75.) nevez, a rasszista földrajz termelésének szélsőséges eredménye. A borszín-határvonalnak a varsói romok felőli újragondolása azt jelenti, hogy a törvényesített szegregáció a biohatalom közös logikájának részeként ragadható meg (ezt a közös logikát maga Agamben történelmileg nem követi nyomon). A feketék és a zsidók nem egyszerűen be vannak zárva saját „gettóikba”, hanem pontosan a cezúra erejénél fogva kapcsolódnak egymáshoz, amely felosztja őket a biológiai *continuum* mentén. Du Bois-nak a rassz és a tér közötti bensőséges összefüggéseket kibontó fejtegetése még Césaire-énél vagy Arendt-énél is alkalmasabb arra, hogy az Európán és Amerikán belüli különbségeket láttassa, miközben egyi-

²² Giorgio AGAMBEN, *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, trans. Daniel HELLER-ROAZEN (New York: Zone Books, 1999), 85. [Magyarul: Giorgio AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad: Az archívum és a tanú*, ford. DARIDA Veronika, Homo Sacer 3 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2019), 73.]

dejúleg tanúságot tesz arról a közös biopolitikai logikáról is, amely áthatja a domináns és gyarmatosított társadalmakat.

Du Bois diskurzusa azonban nem csupán az erőszak és a pusztítás biopolitikai terének feltérképezéséből áll, hanem egy ellendiskurzus felállítását is megkísérli. Ahogy Du Bois belépése a *Jewish Life* baloldali nyilvánosságába lehetővé teszi a fekete és a zsidó történelem közötti stratégiai kapcsolat megfogalmazását, úgy a náci népirtás utóhatásaival való elkötelezettsége egy másik kapcsolati formát tár fel a totális pusztítás elleni küzdelemben. A fogalmi és az anyagi ismételten szorosan illeszkedik egymáshoz, hiszen a diszkurzív tér és a városi tér újjáépítése a terrorral való szembeszegülés aktusában találkozik össze. Du Bois a város eltörlésére vonatkozó megjegyzéseit követően így kommentálja a háború után közvetlenül megkezdődött újjáépítési folyamatot:

Természetesen megdöbbenő volt, ahogy a háború és a pusztítás összes effajta emléke ellenére az emberek egyszerűen hihetetlen lelkesedéssel építették újjá a várost. Egy város és egy nemzet szó szerint éppen feltámadt a halálból. Aztán az egyik délután kivittek engem az egykori gettóba. Csak nagyon keveset tudtam ennek a történetéről, bár jártam már gettóban Európa egyes részein, különösen a németországi Frankfortban [sic!]. Itt viszont nem volt sok látnivaló. Totális pusztaságban hevert, csak egy emlékmű volt itt. És ez az emlékmű ismét visszahozta a rassz és vallás problémáját, amely oly sokáig az én sajátos és különálló problémám volt. Nézve és értelmezve fokozatosan építtem fel újra az elnyomással és a rosszal szembeni rendkívüli, teljesen kilátástalan ellenállás történetét, melyet minden oldalról ellenség vett körbe: olyan ellenállás volt ez, amely emberek százainak halálával és pusztulásával járt; tudatos önfeláldozás volt egy nagy eszményért, noha az önfeláldozás akár teljesen hiábavaló is lehet. (DU BOIS, *Warsaw Ghetto...*, 15.).

Bár Du Bois a város megszemlélése során ezt a passzust a feltámadás nem sok jót ígérő keresztény diskurzusával nyitja meg, amelyben a város „szó szerint [...] feltámad [most] a halálból”, a következő sorok ismét más irányba fordulnak. Az „aztán” időhatározója a diskurzus új pillanatát jelöli, és a pusztítással szembeni ellenállás valamiféle eltérő modelljét vezet be: a hiábavaló, de hősiessé varsói gettófelkelését. Ennek a diskurzusnak az ambivalenciái és hangsúlyeltolódásai arra irányítják a figyelmet, ami nincs egészen kimondva, de átjárja a bekezdést: a varsói tájképre, amely még pusztulásában sem *egységes*.

A zsidó gettó helye nem úgy néz ki, mint a város többi része – valóban „nem volt sok látnivaló” ott –, mert nincsenek „emberek”, nincs „város és nemzet”, amely feltámasztaná. Míg a pusztítás szó szerint a földdel tette egyenlővé a tájat, Du Bois némán újraírja a szélsőséges erőszak formáin belüli különbséget. A háború utáni lengyel város újjáépítése szempontjából releváns politikai terminusokkal szemben a népiértés helyszínén már csak az emlékezet romjai maradtak, a „pusztaság” és az „emlékmű”.

Valójában Nathan Rapoport emlékművének agenciáját emeli ki ebben a szakaszban, amely „visszahozta” a rassz kulcsfontosságú Du Bois-féle kérdését – itt kapcsolódva a vallás problémájához, valamint az elkülönültség és egyediség fogalmának a cikk által való folyamatos megkérdőjelezéséhez. Nathan Rapoport híres emlékművét a náci pusztítás romjai között az előző évben, a gettófelkelés kezdetének ötödik évfordulóján, 1948. április 19-én avatták fel. Tekintettel arra, hogy a nácik a város 987 történelmi műemléke közül 782-t leromboltak (MUSZYNSKI – KRAJEWSKA, *Warsaw...*, oldalszám nélkül), Rapoport domborművét nemcsak a lengyel zsidók sorsának emlékműveként, hanem Varsó újjászületésének szimbólumaként is jelentősnek kell tekintenünk. Még ha az a gettónak az emlékműve is, a város egészéhez kapcsolódik, de el is különül attól, és ahogy Du Bois megfigyeli, a saját történetét hordozza. Míg a lengyel nemzet „feltámad [most] a halálból”, Du Bois „nézve és értelmezve” maga „épít[i] fel újra” a gettó narratíváját. Miért foglalkozik Du Bois azzal, hogy különbséget tegyen Lengyelország hősiességi szocialista feltámadásának közvetlensége és a gettó erősen mediatizált és ambivalens hősiessége között? Miközben Du Bois számára ismételtelen csak a baloldali zsidók sajátos megszólításához kapcsolódó taktikai politikai kérdések foroghatnak kockán, maga az emlékmű egy érdekesebb magyarázattal is szolgál.

Érvelésem szerint Rapoport domborműve azért szólítja meg annyira közvetlenül Du Bois-t, mert annak formája maga is Du Bois-i: úgyszólván emlékműve és fajtája is a kettős tudatnak. Rapoport, a lengyel zsidó szobrász a nácik elől menekülve a háború alatt a Szovjetunióban tartózkodott. Munkáját egyszerre jellemzik a szocialista realizmus, a zsidó motívumhasználat, illetve a klasszikus és modern művészet más irányzatai, melyekkel franciaországi és olaszországi tanulmányai és utazásai során találkozott.²³ A varsói gettó emlékműve ezeket a különböző áramlatokat a zsidók hősiessége és szenvedése

²³ A varsói gettó emlékműről szóló írásomra épít James Young kitűnő tanulmányában: James YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven, CT: Yale University Press, 1994), 155–184; David Roskies nagyszerű szövege: David ROSKIES, *Against the Apocalypse: Responses to Catastrophe in Modern Jewish Culture* (Syracuse, New York:

közötti éles ellentét formájában mutatja be. Az emlékműnek két oldala van: egy tömörszerű gránitfalból áll, melynek egyik oldalából bronzfigurákból álló szoborcsoport emelkedik ki, a túloldalon pedig egy faragott kődombormű látható. A bronzfigurák a gettóharcosokat ábrázolják, akiknek ellenállásáról és önfeláldozásáról Du Bois is megemlékezik, míg a dombormű egymásba fonódó alakok sorát ábrázolja, akiket alig látható náci katonák terelnek a halálba. Ahogy a *The Texture of Memory [Az emlékezet szövegei]* című művében James Young megjegyzi, az emlékmű „a kulturális archetípusok legszélesebb körét, a sztálinista korszak nehézkes, mitikus proletáralakjait és a száműzetésben élő zsidók tipológiájának képét” (155.) egyesíti. Az emlékmű egyrészt ezt a két formát rögzíti a zsidóság megkettőzött portréjában, amely – az olyan részletek ellenére, mint a fegyverek, a gránát, a náci sisakok és szuronyok – a klasszikus képmások időtlensége felé hajlik. Másrészt, amint arra Young rámutat, van egy „oldalak közötti mozgás” is, amelynél „úgy tűnik, mintha az ősi típus *behatolna* a fal sötétjébe, hogy aztán diadalmasan felbukkanjon a másik oldalon a nyugati fényben: az egyik típus szó szerint hátrahúzódik, a másik előtüremkedik” (174.). Ennek a kétoldalú, többszörösen jelentőségteljes formának a kétértelműségei és ellentétei Du Bois „kettős tudat” elméletére és a progresszív, univerzalista történelmi narratíva melletti elkötelezettségére emlékeztetnek, tekintve, hogy azok arról a polarizált hidegháborús politikai kontextusról adnak számot, amelyben Du Bois az 1940-es évek végén találta magát.

Rapoport emlékműve vita tárgyát képezi a holokausztkutatásban, és különösen univerzalizáló, szocialista dimenziója miatt részesült kritikában azoktól, akik a holokausztemlékezetben a zsidó partikularitás fenntartására törekednek. Az *Against the Apocalypse: Responses to Catastrophe in Modern Jewish Culture [Az apokalipszis ellen: Válaszok a katasztrófára a modern zsidó kultúrában]* című korszakalkotó művében David Roskies erősen negatív értékelést ad Rapoport munkájáról. Roskies az emlékművet kapitulációként értelmezi a sztálinista esztétika előtt, amely pedig megértette a katasztrófára adott reakció zsidó hagyományát. Azt állítja: „Amikor a gyász a közbeszédben nyilvánossá válik, a hozzáférhetőség ára valójában nagyon magas lehet.” Felrója Rappaportnak, hogy „elkülöníti és dichotomizálja az apokalipszistről való tudást és a csoport túléléséről szóló kijelentést” (301–302.). Roskies általában a holokauszt reprezentációjának kiemelt kockázatára, speciálisan pedig Rapo-

Syracuse University Press, 1999), 297–302, az emlékműnél tett saját 1997-es látogatásom alapján; Nathan Rapoportról: Nathan RAPOPORT, *Sculptures and Monuments* (New York: Shengold Publishers, 1980).

port emlékművének fontos jellemzőjére világít rá. Ugyanakkor Du Bois-nak az emlékműről tett megjegyzései és az a láthatóan aktív szerep, melyet ez az emlékmű és a Varsó látványa gyakorolt a gondolkodására, arra készítet, hogy ellentmondjak Roskies pesszimizmusának, még ha bizonyára más szemszögből is. Míg Roskies olyan „szintézis” mellett tör lándzsát, amely Rapoport emlékművének „dichotomizált” formájával szemben egyesíti a „régie és új művészi formákat, hogy a pusztítás új archetípusát alkossa meg” (302.), lehetséges, hogy maga az emlékművön belüli hasadás nyitja meg az utat a Du Bois-ra is jellemző, nem kisajátító értelmezések előtt. Az emlékmű nem egyszerűen megsontosodott dichotómia, kétoldalas formája alkalmas arra, hogy a többirányú emlékezet artikulációjára.

Az univerzalista, dejudaizáló táboron és a Roskies-féle ékesszólással előadott autonóm zsidó hagyományon túl Du Bois válasza a holokausztemlékezet recepciójának egy eltérő lehetőségét szemlélteti. Legalábbis Du Bois kortárs olvasatában Rapoport emlékműve egyik szélsőséget sem képviseli. Ez az értelmezés ehelyett inkább a zsidó katasztrófa specifikumának elismerését – amit az emlékművet felállító város újjáépítéséről szóló diskurzus megszakadása jelez – annak tágabb megértésével egyesíti, hogy ez a történelem hogyan képezi egy nagyobb pusztulás részét, amely a rasszista szegregáció szokatlanul virulens biopolitikai vízióján nyugszik. Összes sztálinista felmagasztalása ellenére az emlékmű szuggesztíven testesíti meg azt a kettős látást is, amely a náci népiértésnek azokon a rivális modelleken túli megértéséhez szükséges, melyek vagy megpróbálják az emléket kiszorítani, vagy pedig egyfajta szakrális egyediségben kívánják megőrizni. Rapoport emlékművének kettős szerkezete kiállja az összehasonlítást a *The Souls of Black Folk* antifonális szerkezetével és azon belül az afroamerikai kultúra „kettősségének” feltárásával. A kettős tudat ebben a szövegben arra utal, hogy a kisebbségek a domináns kultúrával szembeni belső vagy külső helyzetük miatt egyszerre vannak „megajándékozva kettős látással” és az „igazi öntudat” hiányával, mert „mindig mások szemével néznek [önmagukra]” (DU BOIS, *The Souls...*, 10–11). Az elidegenedés és a belülről látás egyidejűsége, amit Du Bois a modernitás fekete tapasztalatában lokalizál, minden bizonnyal a huszadik századi zsidó történelemben találja meg a maga analógját, Rapoport emlékművében pedig ennek kifejeződését.

Annak sugalmazásával, hogy Du Bois fekete kultúráról alkotott elképzelései párhuzamba állíthatók azzal a formával, amellyel Rapoport a zsidó történelmet artikulálta, nem azt állítom, hogy Du Bois egyenlőségjelet tenne a rabszolgaság és a gyarmatosítás tapasztalatai és a népiértés tapasztalatai között. Pontosan a forma kérdésére szeretném felhívni a figyelmet. A varsói emlék-

műre jellemző kettősség, amely a száműzetés ellenállásba való átfordulásában rejlik, ráillik az afroamerikai kultúra „kettősségének” alapvető kifejeződésére, a *Sorrow Songs*-ra [Szomorú dalok] is a *The Souls of Black Folk*-ban. Könyvének végén Du Bois foglalkozik „ezekkel a dalokkal, a világ rabszolgái által artikulált üzenetekkel” (156.), melyek rokonságban állnak az emlékművel: „A *Sorrow Songs* összes szomorúságában ott lélegzik a remény – a dolgok végső igazságosságába vetett hit. A kétségbeesés kisebb ütemei gyakran diadalba és nyugodt önbizalomba váltanak. Ez néha az életbe vetett hit, néha a halálba vetett hit, néha a határtalan igazságosság bizonyossága valamiféle tisztességes túlvilágon. De akármelyikről is van szó, a jelentés mindig világos: hogy valamikor, valahol majd az embereket a lelkük, nem pedig a bőrszínük alapján fogják megítélni” (162.). Valójában azonban Rapoport emlékműve nem annyira magára a *Sorrow Songs*-ra, mint inkább annak Du Bois-féle interpretációjára hasonlít, mivel mind Rapoport, mind pedig Du Bois olyan formákat próbál találni, amellyel kifejezhetik a szélsőséges szenvedés emancipáció utáni, egy eltérő jövő reményével párosuló körülményeit.

Amennyiben az emlékmű olyan narratívát hordoz, amelyben a zsidó elidegenedés és száműzetés partikularitása meghaladja a szocialista ellenállás és belülről látás egyetemességét, ahogyan azt Young és Roskies sugallja, akkor ellen is áll ennek a narratívának, mivel befagyasztja a két szobrot – Walter Benjamin megfogalmazásával élve – a kettős gondolat feszültséggel teli konstellációjába. Jóllehet a kommunista ideológia közvetlenül a háború utáni időben nyitott volt a holokausztemlékezet kifejezésére, az a sajátos forma, melyet Rapoport adott neki, tekinthető akár a sztálinista kontextus felforgatásának is, mivel becsempészi – még ha csak az emlékmű hátoldalára is – a zsidó sajátosságokat. Du Bois kettős tudatra vonatkozó koncepciója és az 1952-es cikkében az emlékműre adott reakciója további emlékeztetőül szolgál arra nézvést is, hogy relatív terminusokként értelmezzük a partikuláris és az egyetemes, a száműzetés és az ellenállás ellentétének mindkét oldalát. Nemcsak ez a két oldal áll szükségszerű kapcsolatban egymással, hanem különböző médiumokban Du Bois és Rapoport is azt érzékelteti, hogy egyrészt a partikuláris szenvedés tapasztalatait párbeszédbe kell hoznunk egymással, másrészt meghatározott történelmi és politikai kontextusokon belül kell értelmeznünk az egyetemlegesség jelképeit.²⁴ A náci népirtásról való gondolkodás kereteként ez a viszonylagosságon alapuló nézet mind a tudományos életben, mind pedig

²⁴ A kettős tudat fogalmának alkalmazása során, amely a fekete és a zsidó értelmiségiek közös válasza volt a modernitás szélsőséges erőszakosságára, Paul Gilroy két fontos könyve inspirált engem. Lásd Paul GILROY, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*

a populáris kultúrában ellentétben áll a holokauszt uralkodó felfogásaival. Sem a holokauszt egyediségét nem áldozza fel a modernitás katasztrófaként való általános felfogásának oltárán, sem pedig nem izolálja a zsidók népiertását a történelmen és a reprezentáción túli helyreállíthatatlan „többletként”.

Ha Du Bois rövid cikkét a rasszizmusról, az antiszemitizmusról és a náciizmusról írt számos írásának összefüggésében nézzük, úgy tekinthetünk rá, mint amely kiteljesíti azt a hús-vér kozmopolitizmust, melyet Césaire néhány évvel később a *Lettre à Maurice Thorez [Levél Maurice Thoreznek]* című művében szorgalmazott. A varsói gettó Rapoport-féle emlékművére utalva Du Bois a rasszista terrorral szembeni ellenállás kettős tudaton alapuló modelljét javasolja. De a kettős tudat nem marad az, mint ami korábbi írásaiban volt. A kettős tudat „egyedülálló” bifokális kapcsolata, melyet Du Bois a *The Souls of Black Folk* című művében az afroamerikai szubjektumok és a domináns kultúra viszonylatában térképez fel, a *The Negro and the Warsaw Ghetto* című cikkében a kisebbségi és a többségi kultúra, valamint az áldozathozatal és a túlélés közötti sajátos kapcsolatok megnyilvánulásának általánosabb *formájaként* ölt új alakot. A kettős tudat többé már nem egyszerűen az afroamerikai élet, vagy teszem azt, az európai zsidó élet feltétele. Ehelyett egy fogalmi, diszkurzív és esztétikai struktúra, amelyen keresztül a kisebbségi élet feltételei formát kapnak, hogy megalapozzák a biopolitikai renddel szembeni ellenállás aktusait. A bőrszín-határvonal és a rassz kérdésének áthelyeződése koncepcionális munkát és politikai elkötelezettséget von maga után. És ez ma sem változott.

A HUSZONEGYEDIK SZÁZAD PROBLÉMÁJA

W. E. B. Du Bois szembesülése a varsói gettó romjaival az emlékezet többirányúságának mintájaként szolgál. Du Bois cikke egyszerre reflektál az emlékezés folyamatára, melyet a holokauszt egyik letragikusabb eseményének lerombolt helyszínén tett látogatása során figyelt meg, illetve az emlékezés nagyvonalú aktusára, amely átlépi az etnikai határokat. Du Bois elutasítja a hiány logikáját, amely olyannyira meghatározza a kollektív emlékezetről és a csoportidentitásról szóló gondolkodást, különösen akkor, ha a feketék és a zsidók emlékezetei és identitásai kerülnek szóba. Azt demonstrálja, hogy a másik történelme és emlékezete miként szolgálhat a megújulás és az újra-

(Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993), különösen: 187–223; Paul GILROY, *Against Race: Imagining Political Culture Beyond the Color Line* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000).

konfigurálás forrásaként az én számára – amennyiben az adott személy hajlandó lemondani a végső kiszolgáltatottság és szenvedés birtoklásának kizárólagos igényéről. Du Bois „kettős látásában” a gettó romjai közös tulajdonná, a rassz, a kultúra és a vallás azon határvonalairól való elmélkedés nyilvános erőforrásává válnak, amelyek elválasztják egymástól a csoportokat, és mindközben új lehetőségeket teremtenek a szövetségekre.

Lehetséges, hogy a huszonegyedik század problémája nem a bőrszín-határvonal problémája.²⁵ Mégis, mindazok, akik a huszadik századot megrontó és a huszonegyedik századba átívelő erőszak örökségeivel foglalkoznak, jobban tennék, ha elgondolkodnának a kortárs társadalmakat elválasztó határvonalak sokféleségén. A rassz és az erőszak összehasonlító keretben történő szemlélete lehetővé teszi a holokauszt iránt érdeklődők számára, hogy a határörizet enyhítéséből részesüljenek, amely az antirealista diskurzusokban túl gyakran veszi körül és szigeteli el a Soáról szóló vitát. Anélkül, hogy a náci népiptás a modern katasztrófák banális litániájává omlana össze, ami felé a realista megközelítések időnként hajlanak, a Du Bois-féle kettős tudat módosított formája lehetővé teszi az egyetemes és a partikuláris dialektikájának kifinomultabb, többirányú megközelítését.

A holokausztkutatások ilyen jellegű vizsgálata termékeny párbeszédhez is vezethet a koloniális és posztkoloniális kérdések iránt érdeklődőkkel – különösen abban az esetben, ha az utóbbiak is hajlandóak önreflexióba bocsátkozni az emlékezetéről és az identitásról alkotott azon feltevésekről, melyek gyakorta munkájuk alappilléreit képezik. Még ha a holokausztkutatásokon belüli fejlemények más területeken hozzá is járultak a holokauszt marginalizálódásához, az mégsem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy a huszadik század egyik legfontosabb eseménye mennyire *nem* játszott szerepet a politika és a történelem iránt érzékeny kultúraelmélet kidolgozásában. A kultúrakutatások általában, illetve a posztkoloniális tanulmányok pedig különösen hajlamosak voltak megkerülni az olyasfajta szélsőséges erőszaknak a kérdéseit, melyekre Du

²⁵ Valójában maga a rassz problémája sem azt jelentette akkor, amikor Du Bois először tett róla állításokat. Ez nem azt jelenti, hogy a rasszizmus már nem játszik központi szerepet a kortárs hatalmi rendszerekben. Sokkal inkább azt, hogy ahogyan a rassz fogalma folyamatosan változik, úgy változik a rasszizmus szerepe is. Michael Hardt és Antonio Negri ezeket az elmozdulásokat a modern szuverenitásból a birodalmi vagy posztmodern szuverenitásba való átmenet részeként azonosítják: „A modern rasszizmus központi pillanata a határon, a belül és a kívül globális ellentétében történik meg. Ahogy Du Bois közel száz évvel ezelőtt mondta, a huszadik század problémája a bőrszín-határvonal problémája. Ezzel szemben az imperialista rasszizmus, amely talán a huszonegyedik századba néz, folyamatosan bővülő tartományán belül a különbségek játékán és a mikrokonfliktusok kezelésén alapszik.” Lásd: Michael HARDT and Antonio NEGRI, *Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), 195.

Bois a varsói látogatása után reflektált, és ehelyett az erőszak, a hatalom és a tudás mindennapi formáira fókuszáltak. Eközben az irodalomelmélet traumakutatási tendenciái nem igazán dolgoztak ki olyan terminológiát, amely a pszichikai szélsőségek ezen kifinomult feltárását összeegyeztetné azokkal a hétköznapi politikai és anyagi körülményekkel, melyekkel kapcsolatban a Du Bois látogatását elemző archeológiám során demonstráltam, hogy elkerülhetetlenek a traumatikus történetek jelentésének felfejtése során (bár, amint az előző fejezetekben [Rothberg könyvének korábbi fejezeteiben – a ford.] a traumaelmélet tárgyalása során rámutattam, ezek a kérdések nagyon is napirenden vannak). A diszciplináris és interdiszciplináris területeken belüli sokféle tendencia együttélése természetesen nemcsak szükségszerű, hanem a további innovációk forrásaként üdvözlendő is. Mégis, hogyan érthetnének meg W. E. B. Du Bois-t Varsóban, ha közös problémáink keresése során nem lépünk át a fogalmi, földrajzi és anyagi határokat?

Du Bois varsói látogatása nagyon konkrét, túlságosan is meghatározott körülmények között zajlott, de az ottani tapasztalataira reflektáló és azokból következtetéseket levonó szöveg még mindig paradigmaticus példájául szolgálhatna annak a transznacionális találkozásnak, amelyet az interdiszciplináris tanulmányoknak a legjobb esetben folytatniuk kellene. A *The Negro and the Warsaw Ghetto* sem a politikai számítás taktikájától, sem pedig az egyszerű dogmatikus propagandától nem mentes, de egy határtapasztalat nyomában jár, vagyis a gondolkodás és a történelem határvidékei felé irányít bennünket. A többirányú emlékezet ezen szövegében több kategória, tapasztalat ütközik és él egymás mellett: a rabszolgaság, a gyarmatosítás és a népirtás történetei, a hidegháború politikája, az erőszak szélsőséges és mindennapi formái, az európai zsidók és az amerikai feketék marginális kulturális identitásai, a száműzetés és az ellenállás esztétikája. Mindezeket a tényezőket működésbe hozva Varsó romos hátterével, Du Bois a Walter Benjamin által leírt történelem angyalához hasonlóan a modern történelem katasztrófájának szemlélőjévé válik.²⁶ A történelem angyalától eltérően azonban Du Bois előre is tekint, és megpróbál kiharcolni egy olyan helyet, ahonnan a történelem és az emlékezet leülepedett rétegeiből beszélhet és cselekedhet. A cikk utolsó alcímének szavaival élve: a „jövőbe vezető utat” keresi.

²⁶ Lásd: Walter BENJAMIN, „Theses on the Philosophy of History”, in Walter BENJAMIN, *Illuminations*, trans. Harry ZOHAN, 253–264 (New York: Schocken, 1968). [Magyarul: Walter BENJAMIN, „A történelem fogalmáról”, ford. BENCZE György, in Walter BENJAMIN, *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*, szerk. RADNÓTI Sándor, 959–974, 1058–1061 (Budapest: Magyar Helikon, 1980)].

Az út, melyre Du Bois a *The Negro and the Warsaw Ghetto* című írásában rálépett, nem maradt járatlan. A francia zsidó regényíró, André Schwarz-Bart a varsói gettó romos tájképét használja fel saját, többirányú mozgásához a *La Mulâtresse Solitude* című afrokaribi regényében, amely Schwarz-Bart az *Igazak ivadéka* [*Le dernier des justes*] című holokauszt-klasszikusának újraolvasására is sarkall minket. Egy nemzedékkel később a gettó tere és a diaszpóra kísérteties földrajza hasonlóképpen kibővítette Du Bois és Schwarz-Bart karibi öröksének, Caryl Phillips írását. Hasonlóan ahhoz, ahogyan Schwarz-Bart és Phillips irodalmi emlékezetében részletekbe menően bemutatta, miként keresztezi egymást a fekete és a zsidó történelem, a következő két rész [Rothberg könyvének ötödik fejezete – a ford.] azt illusztrálja, hogy Du Bois látogatásának tanulságai milyen erőteljes visszhangra találtak egy egészen más kontextusban is, az algériai függetlenségi háború alatti és utáni Franciaországban. A többirányú emlékezet aktusai itt is alapul szolgálnak a rutinszerűen elkövetett rasszista erőszak esetével szembeni ellenálláshoz. A gyarmati háború nagyvárosi ellenfelei – akik közül néhányan holokauszt-túlélők voltak – és az írók, aktivisták és művészek nemzetközi csoportja (köztük William Gardner Smith afroamerikai regényíró is) a francia állam által, a legértékesebb gyarmati birtok fenntartása és igazgatása érdekében alkalmazott kényszer, cenzúra és rasszizálás gyakorlatát – az emlékezet anyagait ugyanolyan gondossággal felvonultatva – párba állította a második világháború alatti német megszállással és népiirtással. Az ilyenfajta kereszteződés fórumot biztosított az antikoloniális ellenállás számára, és hozzájárult a holokauszt specifikumának erőteljesebb tudatosításához a francia nyilvánosságban. Du Bois-hoz hasonlóan ezek az aktivisták is bizonyítják, hogy az emlékezet transznacionális körforgását nem tarthatja vissza a zéró összegű logika.

(Michael ROTHBERG. „W. E. B. Du Bois in Warsaw: Holocaust Memory and the Color Line, 1949–1952”. In Michael ROTHBERG, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009. 111–134, jegyzetek: 334–337.)

Fordította: Gerencsér Péter